

УДК 342.2

DOI 10.32755/sjlaw.2021.02.115

Мицька О. І.,кандидат юридичних наук, начальник кафедри
правової та спеціальної підготовки,Територіально відокремлене відділення «Кам'янська філія
Академії Державної пенітенціарної служби», м. Кам'янське, Україна
ORCID : 0000-0003-4621-8809

ОСОБЛИВОСТІ КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ТА ПОКАРАННЯ НЕПОВНОЛІТНІХ: РЕАЛІЇ ТА ПЕРСПЕКТИВА

У статті розглянуто особливості кримінальної відповідальності та покарання неповнолітніх осіб відповідно до чинного кримінального законодавства. Особливу увагу приділено звільненню підлітків від покарання та його відбування. Проведено порівняльний аналіз чинного кримінального законодавства з проектом нового Кримінального кодексу України. Вказується, що вчені виділили не тільки неповнолітніх осіб, а і молодих, що також обумовлено європейським баченням суб'єктного складу кримінального правопорушення.

Ключові слова: неповнолітній, кримінальна відповідальність, покарання, звільнення від покарання та його відбування, Європейський Союз.

Постановка проблеми. Сучасна Україна – незалежна, демократична та амбітна держава, яка не перестає прагнути досконалості, яку вона вбачає у членстві в Європейському Союзі. При цьому для досягнення поставленої мети законодавцеві необхідно створити декілька стратегій удосконалення окремих сфер, однією з яких є кримінально-правова політика держави. Не є таємницею, що на сьогодні кримінологічна ситуація є нестабільною, зі знаком «мінус». Регулярний приріст кримінально протиправної діяльності, поява нових форм кримінальних правопорушень, рудиментарність сучасних кримінально-правових норм – це не увесь список проблем, які вимагають термінового вирішення, яке має починатись із встановлення найбільш специфічних суб'єктів кримінальної відповідальності. Одними з таких суб'єктів є неповнолітні.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Необхідно зазначити, що питаннями кримінальної відповідальності та покарання неповнолітніх займалися такі вчені: Н. Березовська, В. Бурдін, Є. Вечерова, Т. Дмитришина, Ю. Єгорова,

А. Клевцов, А. Коновалова, О. Литвинов, Є. Назимко, Т. Пономарьова, М. Пузирьов, О. Северин, С. Халимон, О. Яцун та інші вчені.

Формування цілей статті. Розглянути особливості кримінальної відповідальності і покарання неповнолітніх та провести порівняльний аналіз чинного законодавства з проектом нового Кримінального кодексу України.

Виклад основного матеріалу. Чинний Кримінальний кодекс України (далі – КК України) з моменту прийняття у 2001 році передбачив особливі умови кримінальної відповідальності підлітків. Однак слід зауважити, що більшість цих норм з того часу, на жаль, майже не редагувались, що привело до поступової втрати ними своєї дієвості. На сьогодні в нашій державі вже ведеться робота над створенням нового кримінального законодавства, яке має відповідати потребам сучасного українського суспільства та самої України. Враховуючи це, на наш погляд, цікавим буде провести порівняльний аналіз чинного та майбутнього Кримінального кодексу України в частині кримінальної відповідальності та покарання неповнолітніх осіб. Особливу увагу пропонуємо приділити підставам звільнення неповнолітніх від покарання та його відбування.

Взагалі норми кримінально-правового характеру, що регулюють звільнення неповнолітніх від покарання та його відбування, на різних історичних етапах закріплювалися в певних правових актах. У межах правової системи України звільнення неповнолітніх від покарання та його відбування слід розуміти як комплексний міжгалузевий субінститут – сукупність норм кримінально-правового характеру, що в поєднанні з окремими положеннями норм кримінально-процесуального законодавства України (Кримінального процесуального кодексу України 2012 р., а в окремих випадках – Кримінально-процесуального кодексу України 1960 р.), Кримінально-виконавчого кодексу України, Закону України «Про застосування амністії в Україні» від 1 жовтня 1996 р. № 392/96-ВР, окремих законів України (перш за все конкретних законів України про амністію, а також так званих спеціальних законів, прийнятих у листопаді 2013 – лютому 2014 років) та Положення про порядок здійснення по-

милування, затвердженого Указом Президента України від 21 квітня 2015 р. № 223, регулюють умови, підстави, особливості та порядок застосування конкретних виявів звільнення неповнолітніх від покарання та його відбування як заходу кримінально-правового характеру [1, с. 211]. Достатньо тривалий час серед учених ведуться запеклі дискусії щодо можливості та доцільності застосування до підлітків звільнення від покарання та його відбування у світлі очевидної потреби їх термінового перевиховання та повернення до лав правослухняних громадян. На нашу думку, згаданий субінститут кримінального законодавства є дуже важливий, оскільки дозволяє виконувати охоронну, виховну та превентивну функції кримінального законодавства. При цьому не можна не помітити, що перелік нині наявних видів звільнення як дорослих, так і підлітків є достатньо обмеженим, що не дозволяє повною мірою диференціювати їх відповідно до особливостей кримінального правопорушення, вчиненого кожним окремим підлітком.

«Комплексність» субінституту звільнення неповнолітніх від покарання та його відбування в її кримінально-правовому аспекті полягає в тому, що він включає норми двох інститутів кримінального права України: звільнення від покарання та його відбування й особливості кримінальної відповідальності й покарання неповнолітніх. У межах цього комплексного субінституту можливі різні способи взаємодії норм цих інститутів, зокрема: а) можливість поширення на неповнолітніх норм щодо так званих «загальних» різновидів звільнення від покарання та його відбування (наприклад, звільнення від покарання за хворобою); б) можливість поширення на неповнолітніх норм щодо «загальних» різновидів звільнення від покарання та його відбування з урахуванням положень, що передбачають певну специфіку цих різновидів саме для неповнолітніх (наприклад, звільнення від покарання з випробуванням); в) можливість поширення на неповнолітніх загальних норм інституту звільнення від покарання та його відбування (наприклад, ч. 1 ст. 74 КК України) і положень щодо так званих «спеціальних» різновидів звільнення неповнолітніх від покарання та його відбування (наприклад, звільнення від покарання із застосуванням при-

мусових заходів виховного характеру) [1, с. 212]. Також варто зазначити, що окремі види звільнення корелюються зі специфічними видами покарання підлітків, що знижує їх цінність як у першому, так і у другому випадку. На сьогодні йдеться про примусові заходи виховного характеру. Більше того, деякі заходи, такі як, наприклад, направлення неповнолітнього до спеціальної навчально-виховної установи для дітей та підлітків до його виправлення (п. 5 ч. 2 ст. 105 КК України) майже повною мірою є завуальованим, альтернативним позбавленням волі, однак із більш позитивними кримінально-правовими наслідками. Покладення на неповнолітнього, який досяг п'ятнадцятирічного віку і має майно, кошти або заробіток, обов'язку відшкодувати заподіяних майнових збитків за такими ознаками (п. 4 ч. 3 ст. 105 КК України) також можна певною мірою порівняти зі штрафом, хоча насправді, якщо заглибитись у цю проблему, можна ці заходи диференціювати: 1) різна правова природа: штраф – захід державного примусу, який полягає в обмеженні майнових прав та свобод неповнолітнього; покладення обов'язку відшкодувати заподіяні майнові збитки – кримінально-правовий захід, який полягає в альтернативному покаранню виховному впливі; 2) штраф виплачується на користь держави; майнові збитки відшкодовуються на користь потерпілого; 3) штраф призначається неповнолітньому, який досяг чотирнадцяти років; обов'язок відшкодувати заподіяні майнові збитки покладаються на неповнолітнього, який досяг п'ятнадцятирічного віку; 4) мета штрафу полягає в реалізації принципу невідворотності покарання; мета покладення обов'язку відшкодувати заподіяні майнові збитки – в реалізації принципу справедливості.

Звільнення від покарання як інститут кримінального права – це зовнішньо оформлений структурний елемент галузі кримінального права (її Загальної частини), що становить систему кримінально-правових норм, покликаних цілісно регулювати певні суспільні відносини на різних етапах реалізації кримінальної відповідальності засудженої особи. У своїй структурі інститут звільнення від покарання має певні кримінально-правові субінститути: звільнення засудженого від призначення покарання; звільнення від призначеного покарання; звільнення від відбу-

вання покарання з випробуванням; звільнення від відбування покарання; звільнення від подальшого відбування покарання; заміна невідбутої частини покарання більш м'яким; пом'якшення покарання. На становлення інституту звільнення від покарання упродовж багатьох століть впливали правова думка, національне і зарубіжне законодавство та законодавство імперій, до складу яких входила Україна чи її окремі території, а також тенденції судової практики. Нині існують перспективи запровадження в національне законодавство досвіду зарубіжних держав щодо унікальних видів звільнення від покарання [2, с. 21]. У цьому контексті цікавим є досвід Польщі. Одним із видів звільнення неповнолітнього від покарання та його відбування є контроль з боку куратора (співробітника сімейного суду з роботи з неповнолітніми, чий статус визначено спеціальним Законом «О судових кураторах» від 7 липня 2001 року, чи відвідування «кураторського центру» (денний притулок, який неповнолітні повинні відвідувати щоденно після навчального закладу). Всього налічується близько 3600 кураторів, з них приблизно 1600 – в сімейних судах (в кожному сімейному суді від 1 до 4 кураторів). Куратори є штатними співробітниками суду і виконують доручення суддів по конкретних справах. У польській системі юстиції вже 40 років існує служба судових кураторів. Це співробітники суду, які відповідають міжнародній системі probation office (офіцери польської служби пробації). У Польщі судових кураторів і співробітників суду понад дві тисячі: судового куратора можна знайти в кожному районному суді країни. Вважалося, що судові куратори можуть бути реформовані в систему польської пробації центром підготовки до широкого обсягу пробації. Як і в Англії, в країні є ще один важливий фактор. У Польщі прийнято новий статут кураторської служби. В рамках цього закону польські судові куратори – це високоспеціалізована судова служба. Понад дві тисячі польських кураторів мають під наглядом до 500 тисяч покарань – не людей, які не засуджені, а тільки справ. Так, за дорученням судді куратор складає звіт про особистість підлітка і ситуацію в сім'ї. У звіті містяться не тільки результати його дослідження, а й рекомендації про допомогу родині та/або заходи виховного впливу. Як прави-

ло, судді дотримуються рекомендацій кураторів. Суддя може доручити куратору контроль за поведінкою підлітка на етапі слідства до суду. На кураторів покладається обов'язок контролювати поведінку неповнолітнього на етапі виконання рішення суду з періодичним поданням звітів судді. Куратор відвідує сім'ю підлітка, навчальний заклад, організацію, в якій підліток трудиться (якщо вже працює), може викликати дитину для бесіди і в суд, якщо визнає це корисним для справи [3, с. 34]. В нашій країні є схожий інститут – інститут судового вихователя, який, на жаль, на сьогодні несправедливо забутий. На нашу думку, перегляд нормативно-правових актів, які регулюють роботу судового вихователя, а також позиціонування останнього як новий вид звільнення неповнолітніх від покарання та його відбування, дозволить якісно вдосконалити чинне кримінальне законодавство.

Взагалі звільнення від покарання є ефективним правовим інститутом (за критеріями його динаміки та рецидиву). Водночас спостерігається певна «інфляція» у застосуванні його окремих норм (переважно ст. 75 КК). Для належного моніторингу функціонування аналізованого інституту статистичний облік ДСА України має відображати застосування всіх норм про звільнення від покарання (з цього приводу внесені відповідні пропозиції). Вчені вказують, що під звільненням від покарання слід розуміти відмову держави на підставі положень кримінального закону і в порядку, передбаченому КПК України та КВК України, від призначення засудженій особі покарання, або застосування щодо неї покарання під час ухвалення вироку, або під час його виконання, або подальшого відбування призначеного покарання, а також від виконання покарання у виді та межах, визначених вироком суду. Визначення цього поняття потрібно закріпити у КК. Безпосередньо ж система видів звільнення від покарання – це сукупність встановлених законом взаємодіючих між собою та об'єднаних однією ідеєю соціально зумовлених видів звільнення від покарання (елементи системи), на якій ґрунтуються відповідні підсистеми видів звільнення від покарання. Системність цього міжгалузевого інституту має бути забезпечена через усунення міжгалузевої конкуренції, колізій тощо [2, с. 25]. Державна статистика та судова практика свідчить про те,

що для неповнолітніх осіб звільнення від покарання та його відбування не завжди йде на користь, що підтверджується випадками продовження кримінально протиправної діяльності. З іншого боку, наприклад, уникнення від тривалого утримання підлітка в умовах ізоляції з особами, які можуть тільки вдосконалити його кримінальні навички та ще більше деморалізувати, є правильним, особливо з огляду на наполегливі рекомендації міжнародної правової спільноти.

Звільнення від покарання з підстав, не передбачених КК України, є незаконним. Потребує врегулювання питання про визначення правових наслідків особам, які не здатні відбувати або виконувати покарання з огляду на вік, інвалідність, працездатність, вагітність, наявність дітей, професію. Очевидною є актуальність соціального замовлення на розроблення принципів і загальних засад звільнення від покарання. Принципи звільнення від покарання – це вихідні, найважливіші положення, що визначають усю діяльність законодавця, судів та Глави держави щодо звільнення від покарання осіб, засуджених за вчинення злочину. Система принципів звільнення від покарання складається з принципів кримінального права, що мають специфічний вияв у разі звільнення від покарання, а також власне інституціональних принципів звільнення від покарання. Національні суди мають враховувати досвід ЄСПЛ щодо обґрунтування відповідних рішень в аспекті положень про звільнення засуджених від покарання [2, с. 25]. Ми абсолютно погоджуємось з останньою думкою, оскільки міжнародна судова практика є цінною для національного законодавства, особливо якщо йдеться про неповнолітніх суб'єктів кримінальної відповідальності. Міжнародна правова спільнота у своїх документах акцентує увагу на необхідності ретельного вивчення кожного окремого кримінального провадження з участю неповнолітнього з метою відібрання максимально відповідних та ефективних кримінально-правових заходів та засобів впливу. Акцентується увага також на тому, що до підлітка у всіх можливих випадках має застосовуватись альтернативні покаранню заходи. Саме враховуючи ці рекомендації, робоча група, яка займається розробкою проекту нового Кримінального кодексу України, дещо по-іншому ви-

клала особливості кримінальної відповідальності та покарання неповнолітніх осіб.

Ці особливості в першу чергу полягають у зміні назви розділу: «Особливості кримінально-правових засобів щодо особи, яка вчинила кримінальне правопорушення в неповнолітньому або молодому віці». Одразу хочемо звернути увагу на те, що вчені виділили не тільки неповнолітніх осіб, а і молодих, що також обумовлено європейським баченням суб'єктного складу кримінального правопорушення. Більшість кримінальних законодавств держав-членів Європейського Союзу мають подібну диференціацію. Аналізуючи положення проекту нового Кримінального кодексу України, зазначимо, що в статті 3.10.1. «Вікова неосудність та вікова обмежена осудність» вказано, що неповнолітня особа, яка під час вчинення протиправного діяння досягла віку, встановленого статтею 2.2.6 цього Кодексу, але має затримку психічного розвитку, пов'язану з педагогічною чи соціальною занедбаністю, і внаслідок цього не здатна усвідомлювати значення свого діяння або керувати ним, визнається неосудною (вікова неосудність). Неповнолітня особа, яка під час вчинення кримінального правопорушення досягла віку, встановленого статтею 2.2.6 цього Кодексу, але має затримку психічного розвитку, пов'язану з педагогічною чи соціальною занедбаністю, і внаслідок цього не здатна повною мірою усвідомлювати значення свого діяння або керувати ним, визнається обмежено осудною (вікова обмежена осудність) [4]. Отже, звернемо увагу на те, що в проекті вчені акцентували увагу на неосудності та обмеженій осудності неповнолітніх осіб, відмежувавши її від загальної. Змінився і підхід до визначення віку суб'єкта кримінального правопорушення, який було більш глибоко диференційовано.

Так, у вищезгаданій статті 2.2.6, присвяченій віку суб'єкта, вказано, що суб'єктом кримінального правопорушення є особа, яка вчинила його після досягнення 16-річного віку. Суб'єктом кримінального правопорушення, передбаченого статтею ... або ... (умисне вбивство, умисне заподіяння шкоди здоров'ю, згвалтування, крадіжка, грабіж і вимагання) цього Кодексу, є особа, яка вчинила його після досягнення нею 14-річного віку. Суб'єктом кримінального правопорушення, передбаченого

статтями ... (розбещення, експлуатація неповнолітнього тощо), вчиненого щодо неповнолітнього, є особа, яка вчинила таке кримінальне правопорушення після досягнення віку, передбаченого частинами 1 або 2 цієї статті, лише якщо різниця у віці цієї особи та потерпілої особи перевищує два роки. Особа вважається такою, що досягла віку, зазначеного у частинах 1 та 2 цієї статті, з початком доби, наступної за відповідним днем її народження. До особи, яка вчинила кримінальне правопорушення до досягнення 21-річного віку, засоби кримінальної відповідальності застосовуються з урахуванням особливостей, передбачених Розділом 3.10 цього Кодексу [4]. Таким чином, у майбутньому привілейоване положення матимуть особи, які не досягли 21 року, на відміну від нині закріпленого стандарту повноліття.

У статті 3.10.2. «Застосування кримінально-правових засобів щодо неповнолітньої або молоді особи» проекту зазначено, що кримінально-правові засоби щодо неповнолітньої або молоді особи застосовуються з урахуванням: а) віку такої особи, б) рівня її інтелектуального розвитку, в) умов життя і виховання та г) впливу на неповнолітню особу дорослих [4]. У цьому контексті необхідно зауважити, що вперше в історії сучасної України було прийнято рішення на законодавчому рівні визнати необхідність враховувати вплив дорослих осіб на неповнолітнього правопорушника. Протягом останніх десятиліть учені намагались довести, що більшість підлітків, які вчинили кримінальні правопорушення, виховувались або в неповних родинах, або в неблагополучних, що відрізнялись алкогольною, наркотичною та іншими залежностями, відсутністю постійного місця роботи, наявністю судимостей тощо. Діти, які виховуються у нормальних сім'ях, менш часто вчиняють заборонені діяння. А враховуючи те, що в окремих випадках рідні батьки втягують своїх дітей у кримінально протиправну діяльність насильно, мати на увазі такого роду вплив при оцінці суспільної небезпеки самої дитини дуже важливо для обрання меж кримінальної відповідальності.

Частина 1 статті 3.10.4. «Відстрочення виконання ув'язнення на певний строк неповнолітній особі» проекту містить положення про те, що щодо особи, яка вчинила злочин у віці до 18 років, суд ухвалює рішення про невиконання під умовою приз-

начення ув'язнення на певний строк, крім випадків, коли мета покарання може бути досягнута лише шляхом виконання такого ув'язнення. В частині 2 вищезазначеної статті йдеться про те, що у разі невиконання під умовою призначення ув'язнення на певний строк застосовується хоча б один наглядовий засіб пробації, а також можуть застосовуватися контрольні та реінтеграційні засоби, передбачені статтею 3.4.2 цього Кодексу. Також варто звернути увагу на частину 1 статті 3.10.5. «Зупинення виконання під умовою ув'язнення на певний строк щодо особи, яка вчинила злочин у неповнолітньому або молодому віці», в якій зазначається, що заупинення виконання під умовою ув'язнення на певний строк щодо особи, яка вчинила злочин у неповнолітньому або молодому віці та не має високого ризику вчинення злочину, здійснюється після фактичного відбуття нею: а) однієї третини строку ув'язнення, призначеного за злочин 1–4 ступеня; б) половини строку ув'язнення, призначеного за умисний злочин 5–6 ступеня; в) двох третин строку ув'язнення, призначеного за злочин 7–10 ступеня або злочин, вчинений під час пробації [4]. На жаль, лише ці дві норми вбачають особливості пом'якшення покарання підліткам. Як можна побачити, проєкт нового Кримінального кодексу України не розширив перелік видів звільнення неповнолітніх від покарання та його відбування, а навпаки – лише обмежив його та частково скомбінував. На наш погляд, такий підхід погіршить майбутню ювенальну кримінологічну ситуацію в країні.

Висновки. Отже, проведене дослідження дозволило підсумувати, що, незважаючи на стрімкий розвиток кримінального законодавства та самої України, законодавче бачення меж кримінальної відповідальності та покарання підлітків залишається майже незмінним. Вивчення проєкту нового Кримінального кодексу України показало, що переглянуто було лише вік суб'єкта кримінального правопорушення, а також окремі особливості покарання та звільнення від нього. При цьому принципово нових, альтернативних кримінально-правових заходів та засобів взаємодії з неповнолітніми кримінальними правопорушниками так і не передбачено, що свідчить про неповну відповідність ювенального кримінального законодавства України

європейським та міжнародним стандартам відправлення правосуддя у ставленні неповнолітніх, які мають конфлікт із законом.

Список використаних джерел

1. Сілкова А. О. Звільнення неповнолітніх від покарання та його відбування у кримінальному праві України: окремі теоретичні аспекти. *Право і суспільство*. 2015. № 5.2 (2). С. 210–216.

2. Горох О. П. Звільнення від покарання та його відбування за кримінальним правом України: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.08 / НАНУ Ін-т держави і права імені В. М. Корецького. Київ, 2019. 40 с.

3. Литвинов О. М., Назимко Є. С., Пономарьова Т. І. Становлення та розвиток ювенальної пенальної політики Республіки Польща (кримінально-правове дослідження): монографія / за заг. ред. О. М. Литвинова. Київ: Дакор, 2015. 128 с.

4. Проект Кримінального кодексу України. URL: <https://newcriminalcode.org.ua/criminal-code> (дата звернення: 18.09.2021).

Mytska O.

FEATURES OF CRIMINAL LIABILITY AND PUNISHMENT OF JUVENILES: REALITY AND PERSPECTIV

In the article the author analyses the features of criminal liability and punishment of juveniles in the current criminal legislation. Particular attention is paid to the release of adolescents from punishment and serving sentences. The author points out that for a long time there have been discussions among scholars about the possibility and expediency of applying to adolescents release from punishment and serving sentences considering the obvious need for their urgent re-education and return to the law-abiding citizens. The author categorically looks positively at this substitution of criminal legislation and believes that in some way it allows criminal legislation to perform its protective, educational and preventive functions. It also notes that the list of currently available types of release for both adults and juveniles is quite limited, which does not allow to fully differentiate them according to the specifics of the criminal offense committed by each individual juvenile. A comparative analysis of the current criminal legislation with the draft of the new Criminal Code of Ukraine is carried out. It is stated that scientists have identified not only juveniles but also young people, which is also due to the European vision of the subject of the criminal offense. Most criminal legislations of the Member States of the European Union have a similar differentiation. It is concluded that despite the rapid development of criminal legislation and Ukraine itself, the legislative vision of the limits of criminal responsibility and punishment of juveniles remains almost unchanged. A study of the draft of the new Criminal Code of Ukraine showed that only the age of the subject of the criminal offense was revised, as well as certain features of punishment and release from it. At the same

time, any fundamentally new alternative criminal-legal measures and means of interaction with juvenile offenders are not provided, which indicates that the juvenile criminal legislation of Ukraine is not yet fully compliant with European and international standards of justice according to juveniles who are in conflict with the law.

Key words: *juvenile, criminal liability, punishment, release from punishment and serving sentences, draft, new Criminal Code, European Union.*

References

1. Silkova, A. O. (2015), “Release of juveniles from punishment and serving sentences in the Criminal Law of Ukraine: some theoretical aspects”, *Law and Society*, № 5.2 (2), pp. 210–216.
2. Horokh, O. P. (2019), *Release from punishment and serving sentences under the Criminal Law of Ukraine*, Kyiv.
3. Lytvynov, O. M., Nazymko, Ye. S., Ponomariova, T. I. (2015), *Formation and development of the juvenile penalty policy of the Republic of Poland (Criminal law research): monograph*, Dakor, Kyiv.
4. Draft Law of the Criminal Code of Ukraine, available at: <https://newcriminalcode.org.ua/criminal-code> (accessed 18 September 2021).